

РОЗДІЛ 1

ВСТУП. ТЕРМІНОЗНАВСТВО ЯК НАУКА. ПРЕДМЕТ Й ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ КУРСУ ТЕРМІНОЗНАВСТВА

*Поки інтелігенція наша
буде без літературної наукової мови,
доти зневажатимуть нас по праву.*

Василь Мова

Жодне суспільство не може існувати без мови: усі народи й кожна окрема людина живуть у мовній сфері. Рівень розвитку наукової мови впливає на інтелектуальний поступ суспільства, свідчить про стан мовного самовиявлення народу.

Формування наукової мови в Україні відбувалося за несприятливих умов, тому галузеві терміносистеми не розвивалися природно. Умови бездержавності України унеможливлювали становлення науково-технічної, природничої, гуманітарної та мистецької терміносистем.

Зацікавлення науковою мовою в Україні зростало в часи національного відродження. Коли заборони та переслідування ставали слабшими, українська наукова мова мала можливість розкривати свій потенціал.

Термінознавство – це наука про терміни. На жаль, сучасні словники цього слова не фіксують, хоч воно утворилось у 60-х роках ХХ ст. Натомість у цьому значенні часто вживають слово *термінологія*. Слово *термін* прийшло до нас ще з античних часів. У латинській мові воно означало *межу, рубіж*. Сучасна наука

оперує багатьма визначеннями терміна, які підкреслюють ту чи іншу ознаку цього поняття.

Термін – це слово або словосполучення, яке зіставляється з чітко окресленим поняттям певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя і вступає в системні відношення з іншими подібними одиницями мови, утворюючи разом із ними особливу систему – **термінологію**.

Мовознавці виділяють такі ознаки терміна:

- 1) має зафіксоване у словнику визначення поняття;
- 2) однозначний у межах певної термінологічної системи або має тенденцію до однозначності;
- 3) точний і не залежить від контексту;
- 4) стилістично нейтральний;
- 5) системний (класифікаційна системність, словотвірна системність);

б) не має синонімів у межах однієї терміносистеми;

7) короткий (стиглий) у плані вираження. Проте цей критерій бажаний, а не реальний, адже з метою диференціації понять науки і техніки використовують багатослівні терміни, що спроможні якнайточніше позначити певне поняття.

Окреслюючи ці риси, слід також пам'ятати, що терміни є не ізольованими одиницями загальнонаціональної мови, а частиною її словникового складу. Для правильного розуміння основних вимог до терміна впроваджено поняття “поля”. Поле для терміна – це те саме, що контекст для побутового слова чи конситуація для репліки. Поле – це певна термінологія, у межах якої термін точний і однозначний. Поза межами певного термінологічного поля він втрачає свою характеристику, набуває інших системних зв'язків. Отже, усі основні риси притаманні термінам лише в межах їхнього термінологічного поля. Вказівку на відповідне поле можна здійснити або екстралінгвальним шляхом (ознайомившись із ситуацією спілкування), або лінгвальним (у контексті).

У межах термінологічного поля існує системна єдність термінів, яка ґрунтується на специфічних кореляціях (відношеннях), характерних для мовної системи загалом. Це лексико-семантичні

явища полісемії (багатозначності), синонімії, антонімії, омонімії, гіперо-гіпонімії (родо-видових відношень).

Вивчаючи структуру термінів, лінгвісти виділяють такі типи термінологічних одиниць:

1) **прості**: непохідні (терміни, які на синхронному зрізі не мають мотиваційних слів, напр.: *дуга, жила, лад*) і похідні (терміни, у яких можемо виділити мотиваційні основи і словотворчі афікси, напр.: *запобіжник, противага*);

2) **складні** (терміни, у яких можна виділити дві основи, напр.: *паротворення, теплострум, тискомір*);

3) **складені** (терміни-словосполучення, напр.: *стала похибка, прискорення руху, рідкий стан тіла*);

4) **терміни-символи** (β , +) і **терміни-напівсимволи** (α -промені, β -проміння, γ -еманація).

Більшість однослівних термінів становлять іменники, оскільки номінація є носієм найважливіших змістів у пізнанні дійсності (*атом, дифузія, струна*). Термінами є також прикметники (переважно субстантивовані): *зернові, парнокопитні, комічне, типове*. У ролі термінів виступають також дієслова (*інструментувати, абсорбувати, дистилювати*) та прислівники (*анданте, модерато, пристрасно*).

Сучасна українська термінологія неоднорідна за походженням. У її складі є назви, утворені на питомому ґрунті: *клітина, водень, добуток, присудок*. Значна кількість термінів української мови – слова іншомовного походження (запозичення): *префікс, синус, ліцензія, модернізм*. Негативним явищем в українській термінології ХХ ст. є значний спад активності дериваційних процесів (словотворення), адже втрачається баланс між основними джерелами збагачення української терміносистеми – між терміноутворенням та використанням запозичень.

Важливими є ономасіологічні проблеми термінології, адже термін є одиницею найменування. Виникають та розвиваються терміни лише на ґрунті конкретної мови, а творцями термінології є носії цієї мови.

Склад української термінології поповнюється завдяки використанню вторинної номінації, синтетичної й аналітичної деривації та запозичень із чужих мов.

Терміни поділяють на **загальнонаукові** (*аксіома, ідея, гіпотеза, формула*) і **вузькоспеціальні**, вживані в якійсь одній галузі науки (*доданок, множник, ділене, від'ємник*).

Від термінів необхідно відрізнити **номенклатурні знаки**. Відмінність полягає в тому, що в основі термінів закладено загальні поняття, а в основі номенклатурної назви – одиничні. **Номенклатура** – це сукупність умовних символів, графічних позначок, греко-латинських назв на позначення певного маркування. До номенклатури зараховуємо серійні марки машин, верстатів, приладів, підприємств, організацій, установ, географічні назви. Наприклад, *півострів, острів, море, гора* – це терміни, а *Крим, Корсика, Сардинія, Чорне море, Альпи, Карпати* – номенклатурні назви. У машинобудуванні *двигун, привід, кермо, важіль, глушник* – це терміни, а *джип, мерседес, тойота* – номенклатурні назви.

Треба розмежовувати термінологію і **професійну лексику**. Одиницею професійної лексики є професіоналізми, які позначають спеціальні поняття, знаряддя чи продукти праці. Професіоналізми виникають тоді, коли певна галузь ще не має розвинутої термінології (рибальство, полювання, ремесла). Різниця полягає в тому, що термін – це цілком офіційна, нормативна, засвідчена у словниках, статтях, навчальних посібниках назва певного наукового поняття, а **професіоналізм** – *напівофіційне слово, сферою вживання якого є усне мовлення (зубний лікар замість стоматолог, материнка замість материнська плата)*. Професіоналізми мають емоційно-експресивне забарвлення, і їх уживання обмежене. Професійну лексику використовують люди певної професії у жаргоні (слензі).

Окрім загальнотеоретичних питань, що стосуються термінів і термінології, термінознавство як синтетична міжгалузева дисципліна охоплює такі напрями роботи:

1. Лексикографічний

Це створення термінологічних словників, серед яких словники-довідники, словники-тезауруси, перекладні словники, частотні словники, словники рекомендованих термінів, словники сполучуваності, словники нових термінів тощо.

2. Уніфікація і стандартизація термінів

Уніфікація – це впорядкування термінології різних галузей науки, техніки, економічного та культурного життя. **Стандартизація** – це вироблення терміна-еталона, який відповідав би всім лінгвістичним та логічним вимогам до терміна і побутовував би в межах певної терміносистеми та на міжгалузевому рівні. Стандартизацію термінів здійснює Держстандарт. У світі існує чимало термінологічних організацій, що стандартизують терміни на міжнародному рівні (див. Розділ 8).

3. Створення картотек і баз даних

Оскільки у зв'язку з розвитком науки наші знання про навколишній світ розширюються, поглиблюються та вдосконалюються, а словники не встигають розкривати закономірностей функціонування термінів, то така ситуація вимагає перебудови алгоритмів реєстрації і донесення до фахівця даних про терміносистеми. Цьому сприяє створення банків термінів – автоматизованих або на основі ручних картотек.

Перший такий банк було створено в Німеччині завдяки плідній співпраці термінологів різних країн світу, він містив 2 млн. термінів дев'ятьма мовами.

В Україні над автоматизованим фондом мови працюють науковці-термінологи, зокрема М. Пещак. Автоматизований банк термінів мусить мати солідне лінгвістичне забезпечення – ґрунтуватися передусім на наукових текстах, оскільки саме в них відображено процеси розвитку слова.

4. Переклад і редагування термінів

Однією з найскладніших проблем є переклад термінів з однієї мови на іншу. Переклад може бути буквальним (дуже точним), за допомогою синонімів, за допомогою тлумачення. Уживають також транслітерацію (передають словозвучання засобами іншої графічної системи). Перекладаючи термін, необхідно користуватися однією

назвою в усьому тексті. Щоб належно підібрати перекладний відповідник, треба враховувати вмотивованість терміна й точність передавання позначуваного поняття. Невдалі назви можуть стати причиною спотворення наукової концепції. Тому важливим є редагування наукових текстів.

5. Організаційний напрям

Це видання спеціальних термінознавчих журналів (“Науково-технічна термінологія”, “Термін і слово”, “Термін і текст”), проведення термінологічних конференцій державного та міжнародного рівнів, робота постійних семінарів.

В українському термінознавстві існує низка праць, у яких досліджено галузеві терміносистеми – біологічну (Л. Симоненко), будівельну (В. Марченко), військову (Т. Михайленко, Л. Мурашко, Я. Яремко), геологічну (М. Годована), гідромеліоративну (Л. Малевич), граматичну (Н. Москаленко), друкарську (Е. Огар), економічну (Т. Панько), математичну (А. Крейтор), машинобудівну (О. Литвин), медичну (Г. Дидик-Меуш), мінералогічну (Н. Овчаренко), музичну (З. Булик, С. Булик-Верхола), образотворчу (Б. Михайлишин), радіотехнічну (І. Кочан), ринкових відносин (О. Покровська), риторичну (З. Куньч), соціально-політичну (А. Бурячок), спортивну (М. Паночко), театральну (А. Костюк), фізичну (В. Пілецький, І. Процик), філософську (Н. Жовтобрюх, Д. Кирик), хімічну (Г. Наконечна), церковну (С. Бібла), юридичну (О. Сербенська) тощо.

Вивчення галузевих терміносистем зумовлене екстралінгвальними (культурними, соціально-історичними, психологічними) та інтралінгвальними (внутрішньомовними та міжмовними) чинниками. Після закріплення статусу української мови як державної актуальними завданнями мовознавства є створення й упорядкування терміносистем, міжнародне узгодження та уніфікація термінів, теорія і методика термінологічної роботи.

Однак стан терміносистем низки наук ще не відповідає всім вимогам. Основними недоліками термінології є багатозначність термінів у межах однієї терміносистеми, наявність омонімів, синонімів,

невідповідність термінів поняттям, які вони виражають (неправильно орієнтовані терміни), відсутність чіткого визначення, громіздкість термінів, надмірне використання запозичених найменувань, відсутність уніфікації в правописі (*ортопедія*, але *орфографія*) тощо. Невпорядкованість різногалузевих терміносистем гальмує розвиток деяких наук і спричинюється до помилок у практичній діяльності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Дайте визначення понять *термін*, *термінологія*, *термінознавство*.
2. Розкрийте основні ознаки терміна.
3. Охарактеризуйте основні структурні типи термінів. Наведіть приклади.
4. Чим відрізняються терміни від номенклатурних назв і професіоналізмів? Наведіть приклади.
5. Які правила застосування термінів і професійних назв?
6. Назвіть основні напрями роботи у сфері термінознавства.
7. Опишіть основні джерела поповнення української термінології.
8. Скільки компонентів можуть мати складені терміни? Наведіть приклади.
9. Запозичення з яких мов функціонують в українській термінології? Наведіть приклади.
10. Яке місце займає термінологія у складі сучасної української мови?

ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Випишіть в окремі колонки терміни (загальнонаукові, технічні, мовознавчі, психологічні, юридичні): *навіювання*, *оскарження*, *синтез*, *суфікс*, *доказ*, *прилад*, *сайт*, *акумулявати*, *апеляція*, *напівпровідність*, *іменник*, *самоконтроль*, *міжнародні відносини*, *аналітична деривація*, *пропорція*, *альтруїзм*, *активність характеру*, *реакція*, *проблема*, *метод*, *лінгвоцид*, *моральне виховання*, *нульова напруга*, *правові обов'язки*.